

УДК 364.622+316.362:316.6

М. І. Мушкевич

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОБОТИ ІЗ СІМ'ЄЮ, ЯКА МАЄ ПРОБЛЕМНУ ДИТИНУ

У статті проаналізовано вимоги та підходи до особливостей надання психолого-педагогічної допомоги сім'ї, яка має дитину з проблемами в розвитку. Описано теоретичні та практичні завдання психологічної допомоги сім'ї з проблемними дітьми. Висвітлено помилки в сімейному вихованні дітей із проблемами в розвитку. Подано загальні рекомендації психологічної допомоги таким дітям у сім'ї.

Ключові слова: психологічна допомога, діти з проблемами у розвитку, сім'я, дитячо-батьківські відносини.

Мушкевич М. И. Психолого-педагогические подходы к работе с семьей, в которой есть проблемный ребёнок. В статье анализируются требования и подходы к особенностям психолого-педагогической помощи семье, которая имеет детей с проблемами в развитии. Описываются теоретические и практические задания психологической помощи семье с проблемными детьми. Освещаются ошибки в семейном воспитании детей с проблемами в развитии. Представлены общие рекомендации психологической помощи таким детям в семье.

Ключевые слова: психологическая помощь, дети с проблемами в развитии, семья, детско-родительские отношения.

Mushkevych M. I. Psychological and Pedagogical Approaches to Work with the Family that has a Problem Child. The article analyses the requirements and approaches to the peculiarities of the psychological and pedagogical help to a family which has children with developmental problems. Theoretical and practical tasks of the psychological help to a family with problem children are described. Errors in family education of children with developmental problems are included. The general recommendations of the psychological help to such children in a family are presented.

Key words: the psychological help, children with problems in development, a family, child-parental relations.

Постановка наукової проблеми та її значення. Діти із проблемами в розвитку входять до складу різних соціальних груп, і в усіх цих групах проявляються результати їхньої особливої поведінки в різних соціальних ситуаціях. Першою й найважливішою соціальною групою для дитини є родина. У ставленні батьків до дитини відображається досвід їхнього власного життя, на основі якого формуються певні бажання й надії, які спочатку, як правило, бувають занадто

ідеалізованими. Якщо дитина не виправдовує надій батьків, виховання її може змінюватися за різними напрямками, частіше не на її користь.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Темою особливостей психічного розвитку дітей із проблемами в розвитку стали дослідження Т. П. Вісковатої, Н. С. Гаварилової, О. В. Гаврилова, Р. Б. Каримової, О. В. Киричука, Г. В. Козловської, О. Б. Колодич, Н. М. Компанець, А. М. Кузнецова, Т. М. Лазоренко, М. І. Радченко, В. В. Тарасун, О. П. Хохліної та ін. Історичні, моральні та ідеологічні передумови концепції корекційної роботи з проблемними дітьми та їх сім'ями були темою робіт і зарубіжних, і вітчизняних психологів (А. Бакк, Є. Р. Баєнська, А. Біне, І. Д. Бех, В. І. Бондар, І. Є. Валітова, К. Грюнвальд, Т. А. Добровольська, С. Д. Забрамна, О. І. Захаров, Т. Д. Ілляшенко, Н. В. Мазурова, І. І. Мамайчук, Є. М. Мастюкова, С. С. Мінухін, Г. А. Мішина, Т. В. Сак, М. М. Семаго, А. С. Співаковська та ін.).

Такі вчені, як Т. О. Власова, І. Г. Єременко, А. Г. Обухівська, О. В. Романенко, Г. М. Хворова, Н. Р. Huessy, Н. Spionek, M. Townsend та ін. акцентували свою увагу на вивченні й удосконаленні методів розвитку та пошуку нових напрямів корекції психічного розвитку дітей із проблемами в розвитку. Їх дослідження довели, що спеціальні корекційні заходи справляють вирішальний вплив на психічний розвиток проблемних дітей, а відтак є потреба подальшого пошуку різноманітних підходів до спеціальної допомоги таким дітям.

Як зазначає у своїх роботах І. В. Макаренко, потреба забезпечення демократизації дитячого життя, поширення юридичних свобод вимагає пошуку нових механізмів сприяння успішній соціалізації дітей з проблемами в розвитку на початкових етапах життя. Уявлення про виховні ситуації і виховну діяльність відображають якісну характеристику гуманістично організованого педагогічного простору. Педагогічний простір автор розглядає як систему взаємозв'язаних коректувальних і виховних ситуацій, суб'єктами яких є дитина й дорослі, які оточують її. У педагогічний простір також віднесено виховний вплив найближчого оточення дитини. Ідеї видатних психологів (Л. С. Виготський, Л. І. Божович, П. Я. Гальперін, О. В. Запорожець, О. М. Леонт'єв, Д. Б. Ельконін та ін.) про можливості, методи й засоби розвитку дитини в умовах її цілеспрямованого виховання і навчання є важливою основою для обґрунтування систем психолого-педагогічного впливу на неї. Виховання і розвиток – дві

сторони єдиного процесу. За твердженням С. Я. Рубінштейна, дитина не навчається і розвивається, але розвивається, виховуючись і навчаючись. Із самого народження дитина є істотою соціальною, і лише завдяки сприятливій для її розвитку взаємодії соціального оточення і виховання з неї формується особистість [2; 3; 4].

Основною функцією дитячо-батьківських взаємин є забезпечення та підтримка процесу розвитку дитини як особистості, дорослих як батьків, батьків як особистостей. Дитячо-батьківські стосунки можуть сприяти всім аспектам такого розвитку, а можуть стримувати або гальмувати його. Дуже часто батьківська поведінка відіграє не позитивну роль, а, навпаки, є негативним чинником у розвитку дитини з проблемами у розвитку. У роботах багатьох дослідників підкреслюється ідея взаємного впливу батьків і такої дитини. З одного боку, батьківське ставлення може викликати різні вторинні порушення в дитини, а з іншого – дитячі проблеми призводять до дисфункцій батьківського ставлення. Це обумовлюється і переживанням емоційного стресу, що виникає у батьків після народження дитини, й обмеженнями дитини, які негативно впливають на її можливості давати дорослим зрозумілі для них сигнали, спрямовані на розвиток соціальних відносин.

Потреба обґрунтування виборів оптимальних способів батьківського ставлення, які були б зручними для практиків і давали змогу виявляти мішені психологічного впливу в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку, стимулювала нас до визначення мети нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Здорове сімейне виховання, засноване на щирій любові до дитини, сприяє розумінню дитиною того, що свої особисті інтереси й потреби вона повинна погоджувати з думкою інших людей. Таке виховання може допомогти їй перебороти труднощі, пов'язані з проблемами в розвитку. Однією з умов успіху виховання в родині є педагогічний оптимізм, що базується на тій істині, що за допомогою комплексного терапевтичного, психологічного й спеціального педагогічного впливу, а також при правильних умовах виховання в родині можна впливати на недоліки дитини й навіть зовсім усунути їх. Свою роль тут відіграє і той факт, що порушення в розвитку мають зворотній характер і що на кожній більш високій стадії розвитку їхня інтенсивність знижується, а деякі з них

зникають. Із педагогічного оптимізму й любові до проблемної дитини надалі формується правильне ставлення до неї. Воно проявляється в повному розумінні недоліків дитини, у розумінні тих її особливостей, які, наприклад, не дають змоги їй протягом тривалого часу зосереджено працювати або виконати завдання так, як потрібно, терпіння під час роботи з нею, готовність їй допомогти завжди, коли це буде потрібно. Така допомога з боку батьків й інших членів родини дитині, насамперед, потрібна під час емоційних контактів. Діти часто страждають емоційною напругою, що зумовлює в них почуття страху, суму, невпевненості, занепокоєння, втрати віри в себе, але також і дратівливість, коливання настрою тощо. Дитина з допомогою батьків може позбутися підвищеного емоційного тону, наприклад загальними спробами змінити ситуацію, що спричинила виникнення. Це могло бути якесь домашнє завдання, що стало проблемою, яке нібито неможливо вирішити тільки тому, що дитина не може розділити його на окремі частини й вирішувати поступово. Батьки повинні пояснити, що завдання не містить нічого такого, щоб його не можна було виконати й т. д., і показати спосіб поступового виконання завдання. За добре зроблену першу частину завдання дитину варто похвалити й тим самим стимулювати її на виконання всього завдання. Однак ситуації, що призводять до підвищення емоційного тону, часто бувають набагато більш складними, ніж у наведеному прикладі. Проте для всіх цих ситуацій діє правило, що коли батьки прагнуть зрозуміти причини неправильної поведінки дитини, виявляють щирі цікавість до проблем, з якими вона не може впоратися, то вони полегшують їй вирішення цих проблем. Дитину потрібно уважно вислухати щоразу, коли вона хоче щось розповісти, поділитися своїми враженнями, радостями або прикрощами. Сімейне середовище повинне надати їй можливість і для прояву почуттів (і позитивних, і негативних), тому що після цього в дитини різко знижується емоційна напруга.

Бажання допомогти дитині у всіх її невдачах передбачає потребу якнайкраще пізнати особистість, що виховується, реально оцінювати її здатності й можливості, вимагати від неї тільки того, що вона може зробити. Якщо ми добре знаємо дитину, то ми тим краще й легше викличемо або спрямуємо її прагнення до такого виду діяльності, у якому вона буде мати успіх. Особливо це потрібно для дітей, які вже зневіряються у своїх можливостях і втрачають впевненість у собі.

Виконуючи правильно обрану роботу, вони можуть повернути віру у свої сили. Не можна забувати й про заохочення дитини, насамперед хвалити за її успіхи й добре виконане завдання.

Важливою умовою, що серйозно впливає на результати виховання й життєві успіхи дітей із проблемами в розвитку, є продумана система вимог, які батьки пред'являють дитині, починаючи з раннього віку, але завжди з урахуванням її можливостей. Правильно поставлені вимоги, чіткий режим вносять у життя дитини відповідний порядок і систему, що сприяє профілактиці виникнення різних конфліктів між дорослими й дитиною, поширюється на будь-яку її діяльність і ставлення до навколишнього середовища.

Спеціалістам дуже важливо мотивувати батьків на активне співробітництво, спрямоване впливати на дітей із проблемами в розвитку, особливо в дошкільному віці. Потрібно пояснити батькам, що їхні зусилля, спрямовані на поліпшення стану дитини й усунення її недоліків, не є даремними. Одночасно треба навчити їх правильно ставитися до дитини й ознайомити з низкою спеціальних методів виховання, які можна з успіхом застосовувати в домашніх умовах. Усі ці побажання до виховання дітей із проблемами в розвитку в дошкільному віці успішно реалізуються за допомогою методу сімейної ігрової терапії.

Гуманістична, зосереджена на дитині модель сімейної ігрової психотерапії гарно представлена та описана в роботах Л. Герні і Б. Герні, а також Л. Макелрїт і Т. Ейзенштадта. Автори підкреслюють, що під час роботи і з батьками, і дітьми зусилля психотерапевтів спрямовані на те, щоб навчити батьків більш ефективних форм взаємодії з дитиною, що допомагають усунути наявні в неї порушення і попередити виникнення нових. Спроба реалізації інтегративної моделі сімейної ігрової психотерапії, пов'язаної з використанням елементів психодинамічного, біхевіорального і системного підходів, представлена в роботі Е. Уечтелл. Автор відзначає, що біхевіорального, психодинамічного і системного підходів за умови їхнього окремого застосування достатньо для пояснення наявних у дитини проблем. Мета полягає в тому, щоб одержати інформацію, яка дає змогу оцінити ситуацію з погляду всіх трьох підходів. Дослідниця вважає, що фахівець із психодинамічною підготовкою, який звертає особливу увагу на специфіку розвитку дитини і її досвід протягом одного чи

двох років життя, часто не може одержати достатньо інформації, що дає можливість розібратися в ситуації із системних позицій [1; 5].

Заклик використовувати більш гнучкий підхід, що дає змогу залежно від конкретних обставин використовувати елементи різних моделей психотерапії, звучить також у публікації Д. Кіт і К. Вітакера [7]. Автори підкреслюють, що насправді багато сімейних ігрових психотерапевтів уникають використовувати сталі теоретичні схеми й орієнтуються, насамперед, на живий досвід спілкування з членами сім'ї. Вони також указують на те, що в процесі гри може виникати змішування ілюзорного і реального, а все, що відбувається, може сприйматися на різних рівнях. Це робить цілком виправданим застосування багатоаспектної, еkleктичної оцінки всього, що відбувається під час сесій сімейної ігрової психотерапії.

Великий інтерес для нашого дослідження являє робота Д. Зільбаха і Ш. Гордецькі, присвячена практичній реалізації окремих системних уявлень про життєвий цикл сім'ї [1]. Не можна не згадати і про системний підхід до сімейної терапії М. Боуена, де центральним є положення про диференціацію «Я». Відповідно до бачення вченого, позитивний вплив особистості дорослого на дитину передбачає здатність батьків усвідомлювати чітку межу між власною психікою та психікою дитини, розрізняти власні потреби та потреби дитини, а також усвідомлювати власну цілісну особистісну ідентичність, інтеграцію суперечливих образів себе в єдину та цілісну концепцію [6]. Ми дотримуємося думки про те, що важливою для встановлення відносин, особливо в ситуації порушень розвитку дитини, стає здатність дорослого до тестування реальності, яка передбачає можливість реалістично та глибоко оцінювати себе та інших, і дитину включно. Щодо дитини з порушеннями розвитку – це реалістичність в оцінці її особливостей та їх відповідності віковим характеристикам. Обов'язковим для встановлення розвивальних відносин є здатність дорослого виокремлювати та розрізняти й особистісні, і пов'язані з дитиною внутрішні психічні переживання та зовнішні стимули, які викликають ту чи іншу поведінку й емоції. Отже, особистісна зрілість дорослого є важливим компонентом, який детермінує розвиток цих відносин.

З урахуванням того, що еволюційно-динамічний аналіз сім'ї, пов'язаний з оцінкою закономірностей її розвитку як цілісної соціально-біологічної системи, останнім часом викликає усе більший інтерес у нашій країні і за кордоном, є підстави думати, що вико-

ристання такого аналізу в практичній роботі фахівців із сімейної ігрової психотерапії відкриває нові, надзвичайно широкі можливості. Окремі методи сімейної ігрової психотерапії, такі як, наприклад, техніка сімейної піскової психотерапії, деякі вправи психодраматичного характеру, малюнкові техніки й різноманітні структуровані ігрові ситуації поєднують у собі значні діагностичні та лікувальні можливості.

Метод сімейної ігрової терапії має низку переваг, що впливають із самої основи сучасної форми виховання, наприклад: високу ефективність спільних занять, обумовлену тим, що під час занять не втрачається час; поліпшуються емоційні взаємини між батьками й дитиною завдяки тісному контакту, що виникає між ними під час виконання вправ; з'являється можливість спостерігати за розвитком дитини.

Ще один модифікований метод роботи з проблемними дітьми у дошкільному віці містить лекції для батьків і навчання їх вправам для роботи з дітьми вдома. Ця робота, якщо ми хочемо одержати від неї вагомий результат, повинна бути систематичною й цілеспрямованою. Батьків ознайомлюють зі змістом і методикою виконання спеціальних вправ, спрямованих на усунення дисфункційних проявів, що найбільш часто трапляються у цьому віці. Передусім ідеться про вправи на розвиток уваги, на розвиток, закріплення сенсорних, інтерсенсорних і моторних здібностей, тонкої моторики й графічних здібностей дитини, а також на розвиток мислення й мови. Тісне співробітництво з фахівцями, можливість неформальних, постійних консультацій і прямого впливу батьків на успіхи дітей є найважливішими перевагами в практиці роботи з дітьми дошкільного віку. Систематична й спеціально спрямована робота з дитиною підсилює оптимізм батьків, які в ролі вихователів дітей з проблемами в розвитку вже подолали дуже важкі перешкоди й помилки.

У більшості випадків батьки зацікавлені в посиленні успішного розвитку своєї дитини дошкільного віку, оскільки усвідомлюють те, що від цього залежить її готовність до подальшого життя. Але значно менше вони розуміють і усвідомлюють той факт, що успіхи значною мірою залежать не лише від здатності спеціалістів зрозуміти проблеми дитини, а також від тісного співробітництва родини й тих осіб, які на професійному рівні надають консультативну та терапевтичну допомогу. Без співробітництва з батьками навіть робота висококваліфікованих спеціалістів, які мають достатній досвід роботи у спеціалі-

зованих закладах для дітей із порушеннями у розвитку, не приводить до бажаних результатів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Багато помилок у сімейному вихованні в дітей із проблемами в розвитку допускають через недостатнє знання всієї проблеми. Батьки, що бажають допомогти своїй дитині, часто в цьому бажанні залишаються без відповідного професійного супроводу. Розробити загальні рекомендації вкрай важко, тому що специфіка кожної дитини вимагає відповідного виховного підходу. Однак деякі положення слухні для всіх випадків. До них належать:

- розуміння труднощів дітей із проблемами в розвитку, виявлення порушень під час щоденного спілкування з дитиною;
- якомога більше позитивних впливів, незастосування насильства, тілесних покарань;
- створення дитині відповідних умов для роботи, робота протягом коротких тимчасових інтервалів;
- залучення дитини в загальні домашні турботи або в діяльність, що її цікавить; допомога, підтримка, стимулювання під час виконання завдань;
- зміцнення довіри дитини до самої себе, даючи їй завдання, які вона може виконати й одержати за це заохочення;
- створення умов, у яких дитина може багато рухатися й відпочивати;
- виховання в дитини інтересу до якого-небудь виду діяльності, бажано до спорту, стимулювання цього інтересу;
- встановлення правильного режиму дня з перебуванням дитини на свіжому повітрі та з потрібною тривалістю сну; розвиток усіх гігієнічних навичок (із загартовуванням включно);
- всі завдання виконувати у формі ігрової діяльності;
- співробітництво зі спеціалістами.

Подальші наші дослідження будуть спрямовані на удосконалення форм і методів роботи із сім'ями, які мають проблемних дітей, із посиленням на тезу про те, що сімейне виховання і сімейна терапія дитини з проблемами в розвитку є складовою частиною системи турботи про неї. Разом із лікарською, психологічною й спеціальною педагогічною допомогою воно сприяє оздоровленню дитини й залученню її в життя суспільства.

Література

1. Билецкая М. П. Семейная психотерапия детей с психосоматическими расстройствами (ЖКТ) / М. П. Билецкая. – СПб. : Речь, 2010. – 192 с.
2. Зильбах Дж. Жизненный цикл семьи: некоторые подходы к анализу закономерностей становления семьи и использования игр в семейной психотерапии / Дж. Зильбах, Ш. Гордецки // Игровая семейная психотерапия / под ред. : Ч. Шефера, Дж. Кэри. – СПб. : Питер, 2001. – С. 215–235.
3. Макаренко І. В. Робота з батьками як соціально-педагогічна проблема / І. В. Макаренко // Зб. наук. пр. Кам'янець-Под. держ. ун-ту / відп. ред. В. І. Співак ; упоряд. О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2006. – Вип. VI. – С. 317–320.
4. Макаренко І. Комплексна програма соціально-педагогічної підтримки батьків і дітей «Щаслива родина» / І. Макаренко // Імідж сучасного педагога. – 2007. – № 4. – С. 34–38.
5. Макаренко І. В. Актуальність соціально-педагогічної підтримки батьків дітей раннього віку з особливими потребами / І. В. Макаренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Пед. науки. – 2008. – № 12. – С. 165–170.
6. Теория семейных систем Мюррея Боуэна : основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. : К. Бейкер, А. Я. Варга. – 2-е стер. изд. – М. : Когито-Центр, 2005. – 496 с.
7. Whitaker D. S. A nuclear and group focal conflict model for integrating individual and group level phenomena in psychotherapy groups / D. S. Whitaker // Pines M, Rafaelsen L (eds). The Individual and the Group : Boundaries and Interrelations. – New York : Plenum Press, 1982. – Vol. I : Theory. – P. 321–38.